

Tafsir Dergisi - Tafsir Journal

e-ISSN: 2792-078X

Cilt/Volume: 3, Sayı/Issue: 2 (Kasım/November 2023):42-61

Bir Kur'ân Kavramı Olarak "İrâde" "Will" (İrâda) as a Qur'an Concept

Hasan Hüseyin Karataş

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi/ Temel İslam Bilimleri Ana
Bilim Dalı (Dr.) Öğrencisi
Fatih Sultan Mehmet Foundation University, Faculty of Islamic Sciences
İstanbul, Türkiye
e-mail: hhkaratas66@hotmail.com orcid.org/ 0000-0003-0841-2416

Makale Bilgisi/Article Information
Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 2.06.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 30.7.2023
Yayın Tarihi/Pub Date: 30.11.2023

Atıf/Cite as

Karataş, Hasan Hüseyin. Bir Kur'ân Kavramı Olarak "İrâde", Tafsir Dergisi 3/2 (Kasım 2023),
42-61
Karataş, Hasan Hüseyin. " İrâda " as a Concept of the Qur'an, Tafsir Journal 3/2 (November
2023), 42-61

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Published
by Tafsir Journal, Turkey. <http://www.tafsirdergisi.com/index.php/tafsir/index>
Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Bir Kur'ân Kavramı Olarak "İrâde"

Öz

Allah Teâlâ'nın bütün insanlığa hidayet rehberi olarak gönderdiği son ilâhî kitap Kur'ân'ı Kerîm'i Allah'ın murâdı doğrultusunda en iyi şekilde anlayabilmek için Kur'ân kavramlarının anlamlarını doğru öğrenmek büyük önem arz etmektedir. Nitekim Kur'ân'da yer alan bilgiler, emirler, yasaklar ve hükümlerin hemen hepsi kavramlarla ifade edilmektedir. Kur'ân kavramları üzerine yapılan araştırmalar, o çalışmaya konu olan kavramın; gerek sözlükler gerekse de âyetler ve tefsirler bakımından hangi manaları ifade ettiğini bütüncül bir bakış açısıyla sunmaya yöneliktir. İş bu araştırma tarihten günümüze kadar güncelliğini koruyan ve felsefe, psikoloji, kelâm gibi pek çok ilmî disiplinin temel problemlerinden olan "irâde hürriyeti" meselesinin özü niteliğindeki "irâde" teriminin, Kur'ân'da ve tefsirlerde geçen ve "istemek" olan gerçek anlamının dışında başka hangi farklı manalarda kullanıldıklarını konu edinmektedir. Kavramla alakalı olarak "irâde hürriyeti" meselesi merkezli felsefî ve kelâmî içerikli pek çok çalışma mevcuttur. Ancak bu araştırma ilgili kavramı problemleriyle ele almayı Kur'an ve tefsirler özelinde bir çalışma olması hasebiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Farklı ilim dallarında söz konusu kavramı merkeze alan çalışmalar ise kavramın anlamsal boyutunu geniş ve bütüncül bir yaklaşımla değil, bazı anlamları ön plana çıkarılan çalışmalardır. Biz ise bu incelememizde kavramın ilim dallarındaki tartışmalı yönünü değil, Kur'ân âyetleri ve tefsirler özelinde irâde kelimesi için tercih edilen farklı anlamları geniş perspektifle ele aldık. Aynı zamanda müfessirlerin ve sözlük müelliflerinin tariflerini karşılaştırmalı olarak ele alacak olmamız da çalışmamızın ayırıcı taraflarındandır. Dolayısıyla çalışmamıza konu olan irâde kavramının âyetlerde hangi anlamlarda kullanıldığı, müfessirlerin de tefsirlerinde -gerçek anlamı dışında- hangi manalarda yorumladıkları, üzerinde durulması gereken bir husustur. Netice olarak diyebiliriz ki, bu çalışmanın ana hedefi, söz konusu kavramın anlamsal boyutunu dilciler ve müfessirler bağlamında ele alıp Kur'ân bütünlüğü içerisinde kazandığı, aynı zamanda müfessirlerin de kavrama yüklediği farklı anlamları ilgili âyetler ışığında değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: İrâde, Kavram, Kur'ân, Tefsir, Anlam.

"Will" (İrâda) as a Qur'an Concept

Abstract

In order to understand the Quran, the last divine book sent by Allah Almighty as a guide for all mankind, in the best way in accordance with Allah's wish, it is of great importance to learn correctly the meanings of the concepts of the Qur'an. As a matter of fact, the information, orders, prohibitions and decrees contained in the Quran are almost all expressed in concepts. The studies conducted on the concepts of the Quran are aimed at presenting from a holistic point of view what meanings the concept that is the subject of this study expresses in terms of both dictionaries and verses and exegesis. This research deals with how different meanings of term "irâda" which is essence of issue "freedom of will" which remained current from history to present day and is one of the fundamental problems of many scientific disciplines such as philosophy psychology and *kalâm* is used in addition to its real meaning of "irâda" in the Quran and *tafsir*. As related to the concept, there are many philosophical and *kalâm*-based studies centered on the issue of "freedom of will". However, this study does not deal with the issue and concept in a problematic way and differs from the others because it is a study on the Qur'an and *tafsir*. In the studies that center the concept in question in different branches of science, the semantic dimension of the concept has been considered not with a broad and holistic approach, but in such a way that some of its meanings are brought to the fore. In this study, we revealed not the controversial aspect of the concept in the branches of science, but the different meanings preferred for the word "irâda" in the verses of the Qur'an and *tafsirs* with a broad perspective. At the same time, the

fact that we will consider the recipes of the interpreters and dictionary authors comparatively is also one of the distinguishing aspects of our study. Therefore, the meanings in which the concept of will, which is the subject of our study, is used in the verses, and the meanings in which the *mufasssirin* interpret this concept - other than its true meaning - in their interpretations, is a matter that needs to be focused on. As a result, we can say that the main goal of this study is to consider the semantic dimension of the concept in question in the context of linguists and *mufasssirin*, and to evaluate the different meanings that it has gained within the integrity of the Quran, as well as the different meanings that the *mufasssirin* attribute to the concept, in the light of the relevant verses.

Keywords: *İrâda*, Concept, Qur'an, *Tafsir*, Meaning.

Giriş

Kavramlar, en genel tanımıyla "bir objenin zihindeki tasavvuru"¹, yani "düşünme faaliyetinden bağımsız olan objenin kavranılması"² şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla kavramlar bir düşüncenin, bir inancın doğru anlaşılmasında anahtar vazifesi görmektedir. Herhangi bir konuyla ilgili kavramların yanlış ve eksik öğrenilmesi ya da hatalı anlaşılması, büsbütün o meselenin yanlış anlaşılmasına sebebiyet verecektir. Bu yüzden herhangi bir konuyu ya da düşünceyi doğru anlamak, ilgili meseleyi, inancı ya da düşünceyi oluşturan kavramları eksiksiz bir şekilde ifade etmekten geçer.³ Bu da bize doğru düşünmeyi, doğru konuşmayı ve nihayetinde doğru hareket etmeyi sağlayacaktır. İnsanın bu dünyaya gönderiliş gayesinin istikâmet (dosdoğru) üzere bir yaşam olduğunu düşündüğümüzde hayatımızdaki kavramların zihinlerimizdeki tasavvurunun da yerli yerinde olması önem arz etmektedir.

Doğru anlaşılmasına ve yorumlanmasına en çok ihtiyaç duyulan kitap şüphesiz ki Kur'an'dır. Çünkü o, okunup anlaşılması ve nihayetinde kendisiyle amel edilmesi için insanlığa hidayet rehberi olarak gönderilmiş bir hayat rehberidir. Anlaşılması ve pratik hayatta yaşanılır olması gerektiğinin önemine binâen, âyetlere yönelik kavram çalışması, Kur'an merkezli yapılan çalışmaların önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Özellikle, konulu tefsir metodunun önemli bir parçası olan ve belli başlı kavramları ilmi metodlarla inceleyip bir takım sonuçlara varmaya yönelik araştırmalar, bu son ilâhî kitabın daha iyi anlaşılmasına önemli katkı sunmaktadır.

Kur'an'da geçen bir kelime zikredildiği her âyette aynı anlamı ifade etmeyebilir. Diğer bir ifadeyle, Kur'an içerisindeki kelimeler, siyâk-sibâk bağlamında ve Kur'an bütünlüğü çerçevesinde değerlendirildiğinde anlam kaymasına uğrayıp temel anlamlarının dışında farklı manaları çağrıştıracak şekilde kullanılabilir. Bu durum, Kur'an'ın ilâhî bir kitap oluşunun en önemli göstergelerindedir. Dolayısıyla yaratıcının maksadına en doğru şekilde ulaşmak, âyetlerdeki kelime ve kavramların tanımlamalarının hatasız yapılmasıyla mümkün olacaktır.

İrâde kavramı hakkında pek çok çalışma mevcut olup daha çok "irâde hürriyeti" yani insan hürriyeti problemi esas alınarak yapılan çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Kavramın Kur'an âyetlerinde kullanımını esas alan çalışmaların bir kısmı kavramın âyetlerdeki anlamları üzerinde durmazken, bazıları sadece birkaç anlamını örneklerle zikretmektedir. Bizim bu araştırmamızda ise, irâde kelimesine yönelik tarifler karşılaştırma metoduyla ele alınmakta ve Kur'an'da ve tefsirlerde irâdenin anlamsal boyutu geniş perspektifte değerlendirilmektedir. Dinî terminolojide ve ilgili ilim dallarında irâde kavramına yönelik araştırmalar muhtelif kitap, makale ve lisansüstü tezlerden oluşmaktadır. Ağırlıklı olarak

¹ Ahmet Cevzici, "İrâde", *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 499.

² Zakir Demir, *Tefsir Terimbilimi'ne Alternatif Bir Alan: Ta'rifât, Hudûd ve Mustalahât Kitâbiyâtı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 104.

³ Ebû'l-A'lâ el-Mevdûdî, *İslâmî Kavramlar*, çev. Süleyman Akyüz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 7.

"irâde hürriyeti" meselesi merkezli felsefî ve kelâmî çalışmaların içeriğinde rastlasak da kavrama yönelik müstakil çalışmalar da mevcuttur. Söz konusu araştırmalar içerisinde bizim çalışmamızla yakından alakası olabilecek olanları burada zikretmek istiyoruz. Bu hususta te'lif edilen kitaplar şunlardır: M. Saim Yeprem tarafından 1983 yılında *İrade hürriyeti ve İmam Mâturîdî* ismiyle doktora tezi olarak hazırlanan sonrasında ise *İrade Hürriyeti* adıyla olarak basımı gerçekleştirilen (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016) eserdir. İrade hürriyeti meselesini felsefe, psikoloji ve kelam ilimleri çerçevesinde derinlemesine ele alan eserin içerisinde irade kavramına yönelik tarifler ve yaklaşımlar da mevcuttur. Bir diğer eser ise, Mustafa Said Yazıcıoğlu tarafından 1983 yılında doçentlik tezi olarak hazırlanan ve akabinde kitap olarak telif edilen, *Mâturîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti* (Ankara, Otto yayınları, 2017) isimli çalışmadır. Bu da özellikle irâde hürriyeti meselesinin mezhepler arası karşılaştırmalı olarak ele alındığı kelâmî bir araştırmadır. Bu konudaki diğer bir çalışma, Rıdvan Özdiç tarafından doktora tezi olarak çalışılan ve sonradan kitaplaştırılan; *Akıl, İrade, Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrâde Meselesi* (İstanbul, Dergâh Yayınları, 2013) adlı eserdir. Bu kitap, irâde hürriyeti meselesini Osmanlı düşünce dünyası merkezli ele alan, kelâmî yönü baskın bir çalışmadır. İlyas Çelebi editörlüğünde basımı gerçekleştirilen *İnsan İradesi ve Kudret-i İlâhiyye Bağlamında Kader Mes'alesi* (İstanbul, Ensar Neşriyat, 2014) isimli matbu eser de yine kader meselesini derinlemesine inceleyen bir eserdir. Konumuzla alakalı kaleme alınan makaleler ise şunlardır: Mehmet Türkeri, "İrade Özgürlüğü Açısından Tefsîr-i Kebirdeki Din Anlayışı", *Dinler Tarihi araştırmaları*, 2 (2000). Bu makale irâde kavramının tefsirlerde kullanıldığı anlamlar üzerinde durmamaktadır. Hayati Aydın, "Kur'an'da İrâde, Azm ve Tevekkül" *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9/22 (2008). Bu çalışma, irâde kavramının tarifi yapılmakla birlikte kelâmî sadadaki kullanımıyla alakalı bilgilendirme yapmaktadır. Sıtkı Güllü, "Erken Dönem Tefsirlerinde Meşîet ve İrade Kavramları" *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2/7 (2009). Bu makalede ise irâde ve meşîet kavramlarının ilk dönem tefsirlerinde yer alıp almadıkları, yer alıyorsa hangilerinde ne kadar yer aldıkları üzerine bir çalışmadır. İrade kelimesinin tefsirlerdeki anlamları üzerinde durmamaktadır. Hamdi Gündoğar, "Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü", *Marife Dergisi* 10/3 (2010). Bu araştırma ise "irâde hürriyeti" meselesi esas alınarak hazırlanmış bir araştırmadır. Dolayısıyla bizim çalışmamızdan farklıdır. Murat Memiş, "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrade ve Meşîet Kavramları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2010). Bu çalışma, irâde ve meşîet kavramlarının Kur'an'da Allah'a izafe edildiği şekliyle ele alan kelâmî bir çalışmadır. Kavramın Kur'an'daki bazı anlamları üzerinde dursa da sadece birkaç anlamını örneklerle açıklamaktadır. Bütün anlamlarını tefsirler özelinde ele alan bir çalışma olmadığı için bizim araştırmamızdan ayrılmaktadır. Arif Aytekin, "Mâturîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında İrade ve Meşîet Yorumları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/2 (2018). Bu çalışma kulun hidâyeti, dalâleti ve rızkı hususunda Kur'an'da geçen ilâhî ve beşerî irâde ve meşîetle ilgili âyetlere Mâturîdî'nin ayptığı te'villerden örnekler sunmaktadır. Konuyla alakalı yüksek lisans tezleri ise; Abdurrahman Özcan, *Kur'an'da İlâhî İrade Kavramı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2002. Söz konusu tez, Kur'an'da ilâhî irâdenin kullanım alanlarıyla alakalı bir çalışma olup bizim çalışmamızdan farklıdır. Fatih Açık, *Kur'an'ı Kerim'de İrade Hürriyeti ve Sorumluluk Çerçevesinde İnsan Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007. Bu araştırma ise ağırlıklı olarak insanın sorumluluğu ve hürriyeti üzerinde durmakta, İrade kavramının Kur'an'da kullanıldığı anlamlar üzerinde durmamaktadır. Hüsnâ Çelebi, *Elmalılı Hamdi Yazır'da İrade-Meşîet Kavramı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013. Bu çalışma ise kavramın Hamdi Yazır tefsiri özelinde ilâhî ve beşerî irâdeyi konu edinmektedir. Salih Öğretici, *Semantik Açısından Tefsirlerde İrade Kavramı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2015. Bu çalışma irâde kavramının, Kur'an'ın nüzûlünden önceki anlamları ve tefsirlerdeki kullanımları üzerinde durmaktadır. Bizim araştırmamız özellikle irâde kavramının dilciler ve müfessirler tarafından ele alınışını

karşılaştırma yaparak ele alması ve kavramın Kur'an ve tefsirlerdeki kullanıldığı anlamların bütüncül bir yaklaşımla ele alması açısından farklılık arz etmektedir. Sacide Aytaç, *Çağdaş Tefsirlerde İnsan Hürriyetine Yaklaşımlar*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, 2018. Bu tez, Kur'an'da insanın temel hak ve özgürlüklerini esas alan bir çalışma olup bizim araştırmamızdan farklılık arz etmektedir.

Bu itibarla, hakkında yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak, "irâde" kelimesinin geçtiği âyetlerin, Kur'an bütünlüğü çerçevesinde en doğru biçimde anlaşılabilmesi için, kelimenin geçtiği âyetlerde ihtiva ettiği manaların tek tek ele alınıp değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Netice olarak diyebiliriz ki, bu araştırma, Kur'an'da geçen irâde ve türevlerinin müfessirler tarafından ilgili âyetlerde hangi farklı anlamlarda yorumlandığını ele alan bir çalışmadır.

1. İrâde Kelimesinin Manası

1.1. Lugat Manası

رَوَد (r-v-d) kökünden türemiş olan irâde kelimesi, رَادَ-رَوَدُ fiilinin "if'âl" vezninin mastarı olup talep etmek/istemek,⁴ ve tercih etmek,⁵ manasındadır. Aynı zamanda emretmek,⁶ yönelmek (meyil),⁷ özlem,⁸ kast etmek,⁹ şehvet,¹⁰ meşîet¹¹ ve hükmetmek¹² gibi kullanımı da mevcuttur. Bu manalarının dışında irâde kavramının "sevgi-muhabbet"¹³ anlamında kullanımına da rastlanmaktadır.

Aynı kökten türemiş olan kelimelerin bir kısmının da doğrudan ya da dolaylı olarak "istemek" manasını ihtiva ettiği görülmektedir. Örneğin; رَادَ fiilinin ismi faili olan رَادٍ kelimesi "isteyen, otlak bulmayı talep eden" gibi anlamları içermektedir.¹⁴ Aynı kökten türeyen رَوَدَ fiili de "cân-ı gönülden isteme" manasında kullanılmaktadır. "Bir şeyi bulmak için çaba göstermek" anlamına gelen رَوَدَ fiilinde dolaylı da olsa "istemek" anlamı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵ Aynı zamanda devenin otlamak için sağa sola gidip gelmesine Araplar, الرَّوْدُ

⁴ Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, "rvd", *Kitâbü'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Semerrâî (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1988), 8/63; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihah: Tâcül-Luga ve Sihâhü'l-Arabîyye*, thk. Şehabeddin Ebû Amr (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998), "rvd", 1/409; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râğib el-İsfahânî, "rvd", *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halil Aytenî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2010), 212; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, "rvd", *Lisânü'l-Arab*, nşr., Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî (Beyrut: Dârü'l-İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1997), 5/365; Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid Şerif Cürcânî el-Hanefî, "irâde", *Kitâbü't-Târifât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 16; Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîruzâbâdî, "rvd", *Kâmûsü'l-Muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 362; Eyyüb b. Musa el-Hüseynî Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, "irâde", *el-Külliyât: Mu'cem fî'l-Mustalahâti ve'l-Fürûka'l-Lugaviyye*, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mirî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 73; Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hamîd et-Tehânevî el-Fârûkî, "irâde", *Keşşâfû Istilahâti'l-Fünûn*, haz. Ahmed Hasan Besic (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2/210.

⁵ Halil b. Ahmed, "rvd", 8/63; İbn Manzûr, "rvd", 5/365.

⁶ İsfahânî, "rvd", 212.

⁷ İbn Manzûr, "rvd", 5/367; Seyyid Şerif Cürcânî, "irâde", 16; Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, "irâde", 74.

⁸ Tehânevî, "irâde", 2/210.

⁹ İsfahânî, "rvd", 212; İbn Manzûr, "rvd", 5/366; Tehânevî, "irâde", 2/210.

¹⁰ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, "irâde", 75.

¹¹ Cevherî, "rvd", 1/409; Fîruzâbâdî, "rvd", 362.

¹² İsfahânî, "rvd", 212.

¹³ Seyyid Şerif Cürcânî, "irâde", 16.

¹⁴ İsfahânî, "rvd", 212.

¹⁵ İbn Manzûr "rvd", 5/365-366.

kelimesini kullanırlar.¹⁶ Bununla birlikte bu ifadenin, incelemek ve bir şeyi yumuşaklıkla isteme hususunda tereddüt etmek¹⁷ kullanımı da bulunmaktadır.

Ayrıca irâde kelimesine, bir şeyi yapabilme hürriyetini içinde bulunduran "isteme" manasında "itici güç", insanın düşüncelerini duygularıyla değil, akli melekeleriyle harekete geçiren ve insana akıllı karar verme yeteneği kazandıran "bilinç yetisi" gibi anlamlar da verilmiştir.¹⁸ Bunlarla birlikte günlük hayatta irâde kavramı, "herhangi bir şeyi yapıp yapmamaya karar verme gücü", "istenç,¹⁹ ve "emir"²⁰ manalarında kullanılmasının yanında, Allah'ın irâdesi olarak "irâde-i ilâhiyye", insanların iradesi olarak "irâde-i cüz'iyye", halkın talebi ve tercihi anlamında ise "irâde-i milliyeye" şeklinde izafet tertibiyle de kullanılabilir.²¹

İrâde kelimesinin ihtiva ettiği bu manalardan hareketle kavramın çeşitli tanımları yapılmıştır. Fakat bu tanımların çoğunda "isteme" ve "tercih etme" anlamları ön plana çıkmaktadır.²² Bununla birlikte aralarında az-çok anlam farklılıkları bulunsada meşîet, ihtiyâr, kasit, şevk ve azim gibi kelimelerin de İslam kaynaklarında irâde kavramına yakın anlamda kullanıldıkları görülmektedir.²³

Şunu da ifade etmek gerekir ki, irâde kelimesi sözlüklerde ağırlıklı olarak "istemek" "tercih etmek" ve "meyletmek" manalarıyla tarif edilmiştir. Cahiliye şiirlerinde ise irâde lafzı, sadece "istemek" manasında kullanılmıştır. Dolayısıyla söz konusu kelime Cahiliye edebiyatında, daha sonra Kur'ân içerisinde kazanacağı anlamlarla kullanılmamıştır. Buradan da şunu anlıyoruz ki Kur'ân, irâde kelimesini kendinden önceki insanların kullandıkları anlam çerçevesinin dışında farklı manalarda kullanmıştır. Bu durum da bize hem Kur'ân'ın Arapçaya olan somut müdahalesini göstermesi, hem de Kur'ân lafızlarının kendi iç bağlamı ve bütünlüğü içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermesi açısından önemlidir.²⁴

1.2. İstilah Manası

İnsanoğlunun sahip olduğu güçlerin (kuvve) en kıymetlisi olarak ifade edilen²⁵ irâde, "fillerimizi istek ve amaçlarımıza göre kontrol edebilme gücü"; "kişinin eylemlerini gerçekleştirme hususunda gösterdiği kararlılık" ve "herhangi bir durum karşısında yapılacak olan fiili, hiç bir dış zorlama olmaksızın kararlaştırma ve hayata geçirme gücü" şeklinde tarif edilir.²⁶ Bunların yanı sıra, "fikirler üzerinde düşünerek onları hayata aktarma kararı", "fiil işlemeye yönelik ruhsal güçlerin tamamı"²⁷ ve "insan denilen öznel varlığın cevheri"²⁸ şeklindeki tariflere de rastlamak mümkündür.

¹⁶ İbn Manzûr, "rvd", 5/367.

¹⁷ Halil b. Ahmed, "rvd", 8/63; İsfahânî, "rvd", 212.

¹⁸ Bedia Akarsu, "İrâde", *Felsefi Terimler Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 101.

¹⁹ Şükrü Haluk Akalın vd., "İrâde", *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010), 1203.

²⁰ Ferit Devellioğlu, "irâde", *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, yay. haz: Aydın Sami Güneyçal (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1999), 444.

²¹ *Meydan Larousse: Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, "irâde" (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1969), "irâde", 6/370; Devellioğlu, "irâde", 444.

²² Saim Yeprem, *İrâde Hürriyeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016), 21.

²³ Mustafa Çağrı - Hayati Hökekleli, "İrâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/381.

²⁴ Salih Öğretici, *Semantik Açından Tefsirlerde İrade Kavramı* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 22.

²⁵ Nurettin Topçu, *İrâdenin Davası: Devlet ve Demokrasi*, haz. Ezel Erverdi - İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 19.

²⁶ Cevizci, "irâde", 469.

²⁷ Süleyman Hayri Bolay, "irâde", *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 219.

²⁸ Topçu, *İrâdenin Davası*, 20.

İslam âlimleri, kelimenin içerdiği anlam çeşitliliği sebebiyle irâdeyi farklı şekillerde tarif ederler. Buradan hareketle sözlük (lûgat) müelliflerinin ve müfessirlerin irâde kavramına yönelik tariflerini zikretmek istiyoruz.

Cevherî (öl. 400/1009), irâde ve meşîet kelimelerinin eş anlamlı olduğunu söyleyerek irâdeyi, "meşîet" olarak tanımlamıştır.²⁹ Nitekim meşîet kavramı da istemek ve arzu etmek manalarında olup irâde kelimesinin yerine kullanılabilir.³⁰

Râğıb el-İsfahânî'ye (öl. 502/1108) göre irâde kavramı, herhangi bir fiile yönelme zamanının başlangıcında, "nefsin bir eylemi yapma hususundaki arzusudur." Fiilin nihayetinde ise bir şeyin yapılması veya yapılmamasına karar vermek anlamında kullanılır. Kavramın Allah için kullanıldığı durumda, sadece ikinci mana kastedilir. Çünkü Allah arzu etmekten ve bir şeyi temenniden münezzehtir.³¹ Çünkü dilemek ve istemek manasında "Allah irâde etti" diyemeyiz. Eğer böyle diyecek olursak, bu durumda Allah Teâlâ için acziyyet söz konusu olmuş olur ki Allah aciz bir varlık değildir. Öyleyse irâde kavramının içerdiği manalar arasında Allah hakkındaki kullanıma en uygun olanı, "fiilin, Allah'ın takdir edip irâde ettiği şekilde vuku bulması" olarak ifade edilendir.³²

İsfahânî'nin burada ilâhî irâde ile insan irâdesini ayırdığı görülmektedir. Bu ayrıma göre ilâhî irâde, herhangi bir şeyin olmasını istediğinde o şeyin meydana gelmesini gerektirecek mutlak bir irâdedir. Buna mukâbil insan irâdesi, bir şeyin olmasını dilediğinde, o şeyin meydana gelmesini gerektirmeyecek olan sınırlı bir irâdedir.

İrâdenin "bir şeye yönelme" anlamına vurgu yapan İbn Manzûr (öl. 711/1311), bu manadaki irâdenin cansız varlıklar ve hayvanlar için de kullanılabilirliğini ifade etmektedir. Bu söylemini desteklemek için de, "فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقُصَ" "*Derken orada yıkılmak üzere olan (yıkılmayı irâde eden) bir duvar buldular*"³³ âyetini, örnek göstermektedir.³⁴

Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (öl. 816/1413) "kalbin, kendi arzu ve isteğiyle ruhun gıdasını talep etmesidir."³⁵ şeklinde tanımladığı irâdeyi Fîruzâbâdî, (öl. 817/1515) "basit şekilde istemek"³⁶ olarak tarif etmiştir.

Ebu'l-Bekâ el-Kefevî (öl. 1095/1684) ise, irâde kavramının tarifi hakkında, "şehvet ve ümitten oluşan bir kuvvet olup bir hükümlerle birlikte kişinin bir fiile meyiletmesini ifade eden bir isimdir."³⁷ şeklinde tarif etmektedir. Bu tarife benzer şekilde kelimeyi tanımlayan Tehânevî ise (öl. 1158/1745) irâde lafzını, "nefsin fiile doğru meylinde ortaya çıkan muhabbet ve kasıttır."³⁸ şeklinde tanımlamıştır.

Söz konusu tariflerde de görüleceği üzere müelliflerin çoğunluğu kelimeyi temel anlamı olan "talep/istek" anlamıyla ele alıp dar bir çerçevede tanımlamışlardır. Ancak İsfahânî, İbn Manzûr ve Kefevî "istemek" anlamıyla yetinmeyip kelimeyi, mecazi anlamlarını da dikkate alarak daha geniş bir bakış açısıyla tarife yönelmişlerdir. İbn Manzûr kavramın bütün varlıklar için kullanılabilirliğini vurgularken, İsfahânî ve Kefevî ise tariflerinde kelimenin istek, meyil, özlem, şehvet ve ümit anlamlarını birlikte zikretmişler, aynı zamanda irâdenin, "hüküm vermek" ve "tercih etmek" anlamlarını da barındırdığını ifade etmişlerdir. İrâde kavramının anlamsal boyutunun genişliği düşünüldüğünde, İsfahânî ve Kefevî'nin tariflerinin daha kapsamlı ve isabetli olduğunu söyleyebiliriz.

²⁹ Cevherî, "rvd", 1/409.

³⁰ İbn Manzûr, "rvd", 5/368.

³¹ İsfahânî, "rvd", 212.

³² Hüdverdi Adam, *İbn Arabî Kaza ve Kader* (Adapazarı: Değişim Yayınları, 1998), 125.

³³ el-Kehf 18/77.

³⁴ İbn Manzûr, "rvd", 5/366.

³⁵ Seyyid Şerif Cürcânî, "irâde", 16.

³⁶ Fîruzâbâdî, "rvd", 363.

³⁷ Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, "irâde", 74.

³⁸ Tehânevî, "irâde", 2/210.

İrâde kavramına yönelik müfessirlerin tariflerini burada zikretmemiz, çalışmanın mahiyeti açısından önemlidir. Bu doğrultuda müfessirlerden Mâtürîdî'ye (öl. 333/944) göre kulda görülen her fiilde irâde bulunur. Çünkü irâde, her gerçek failde bulunan bir vasıftır.³⁹ Zemahşerî (öl. 538/1144) ise, insanın bir şeyi istemesi ve kalbinin de o şeyi meyletmesi halinde irâde kelimesinin kullanıldığını söylemekte ve irâdeyi şöyle tarif etmektedir: "canlı bir varlık olan (hayat sahibi) insanda var olan ve davranışın şu şekilde değil de bu şekilde ortaya çıkmasına sebep olan haldir."⁴⁰ Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) irâdeyi tarifinde, "akıllı kişinin nefsinde hissettiği bir şeydir ki bununla kudreti, ilmi, lezzeti ve acısı arasında açık bir fark bulunmasına sebep olan mâhiyettir"⁴¹ ifadesini kullanmaktadır.

Müfessirlerden Beydâvî (öl. 685/1286) irâdeyi; "nefsin bir fiile yönelmesi (meyil) ve ona sürüklenmesidir."⁴² şeklinde tanımlarken, Ebü'l-Berekât en-Neseî (öl. 710/1310) ise, "bir kimsenin herhangi bir şeyi kendi adına istemesi ve kalben de şeye doğru meyletmesidir."⁴³ şeklinde tanımlamıştır.

Ebussuûd Efendi'nin (öl. 982/1574) "nefsi eyleme sürükleyen bir eğilim ve çekim gücü"⁴⁴ şeklindeki tarifine benzer şekilde Âlûsî (öl. 1854) de irâdeyi, "şehvet ve umudun ortak gücü olarak bir işi yapmaya yönelik istek ve arzu"⁴⁵ olarak tarif etmektedir. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a (öl. 1942) göre ise insanın bir irâdeye sahip olması onun diğer varlıklardan ayıran en temel niteliklerden birisidir ve insanlığının gerekçesidir.⁴⁶

Görüldüğü üzere müfessirler, irâde kelimesini çoğunlukla "istemek" anlamının dışında mecâzî olarak tarif etmişlerdir. Müfessirlerin tanımlamalarında en çok kullandıkları anlamın ise, "meyletme" anlamı olduğu anlaşılmaktadır. Birden çok şey içerisinde kalbin birine meyletmesi, onun tercih edildiğini göstermektedir. Bu da müfessirlerin, irâde kelimesindeki "tercih" anlamını ön plana çıkardıklarının göstergesidir.

Müfessirler içerisinde irâde kelimesini en geniş anlamsal boyutuyla tarif eden kişi Zemahşerî'dir. Zira Zemahşerî kavramı tarif ederken, tercih ve seçim anlamlarına vurgu yapmakta, aynı zamanda da sahip olduğu arzu, istek ve meyil anlamlarıyla da kavramın anlamsal boyutunu geniş tutmaktadır.

Yukarıda geçen anlamlar, müfessirlerin irâde kavramını tarif ederken kullandıkları ifade biçimleridir. Lakin ilerde geleceği üzere müfessirler, ilgili âyetlerin tefsirleri esnasında irâde ve türevlerine farklı manalar da yüklemişlerdir. Kur'ân bütünlüğünü göz önünde bulundurmamak ve âyetleri, siyâk ve sibâk bağlamında değerlendirmek suretiyle, zikredilen anlamlarının dışında emretmek, hükmetmek, kastetmek ve yaratmak gibi anlamlarda kullanmışlardır. Bu anlamlar ise, irâde kelimesinin gerçek anlamının dışında ele alınan izâfî anlamlarıdır.

Son olarak ifade etmek gerekir ki, her ne kadar irâde kelimesi ıstılahta istemek, meyletmek ve tercih etmek anlamlarına gelse de örfümüzde ve günlük hayatımızdaki

³⁹ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Mizan Yayınları, 2005-2007), 3/171-172.

⁴⁰ Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'An Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-te'vîl*, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016), 1/322.

⁴¹ Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtihi'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 2/365.

⁴² Beydâvî, Ebû Said Nâsırüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 1/63.

⁴³ Neseî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü'l-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Büdeyvi (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2008), 1/73.

⁴⁴ Ebussuûd, Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/74.

⁴⁵ El-Âlûsî, Ebü's-Senâ Şihâbüddin Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd, *Rûh'ul-Meânî fi Tefsiri'l-Kurâni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, thk. Ali 'Abdulbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/ 210.

⁴⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, sad. Sıtkı Güllü (İstanbul: Huzur Yayınevi, 2003), 4/9.

kullanımı daha çok, kişinin tercihindeki sabrı, kararlılığı ve azimli oluşuna tekabül eder. Bu yönüyle irâde kelimesi "azim" anlamına daha yakın bir kullanımdadır. Zira dilimizde birisi için "irâdeli kimse" denildiğinde, yapmış olduğu tercihte ve almış olduğu kararda sebat eden, azim ve kararlılık gösteren kimse kastedilir. Günlük dilimizdeki bu kullanım ise daha çok felsefe ve psikolojideki irâde tanımlarıyla benzerlik göstermektedir.⁴⁷

2. Kur'ân'da ve Tefsirlerde "İrâde" Kavramının Anlamları

Kur'ân-ı Kerim'de irâde kavramı müştakları (türev) ile birlikte 139 yerde geçmektedir.⁴⁸ Kavramın âyetlerdeki kullanımında hem Allah'ın irâdesi hem de kulun irâdesi zikredilmektedir. Bu âyetlerden 47 tanesinde fâil Allah'tır.⁴⁹ Âyetlerin önemli bir bölümünde ilâhî irâdenin mutlak, sınırsız ve özgür olduğu,⁵⁰ kâinatta meydana gelen hayır-şer, güzel-çirkin, iyi-kötü, vb. her şeyin O'nun irâdesiyle ortaya çıktığı,⁵¹ kulları için hiçbir zaman kötülümü, zulmü ve zorluğu istemediği,⁵² ifade edilmektedir.

Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak insan, hem şerefli ve üstün yaratılmış hem de kendisine sorumluluk yüklenmiştir. Bir tarafta kendisine irâde hürriyeti verilmiş, diğer taraftan ise bu hürriyeti kullanma sorumluluğu onun omuzlarına yüklenmiştir.⁵³ Sorumluluk sahibi insanın irâdesinin zikredildiği âyetlerin bazıları insanın pratik hayata dair taleplerini bildirmektedir. Bununla birlikte insanın, irâdesinde özgür olduğu,⁵⁴ bundan dolayı da iyi ya da kötü şeyleri tercih etme noktasında serbest olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ Bununla beraber Allah'ın irâdesinin insan irâdesini sınırlandırdığı bildirilirken, insanın bütün eylemlerinde irâdesini, "Allah'ın rızâsına yönelme ve onu isteme" yönünde belirlemesi gerektiği⁵⁶ ifade edilmektedir.

Kur'ân'da geçen irâde kelimesi ve türevleri incelendiğinde, kavramın çoğunlukla "istemek" ve "tercih etmek" anlamlarında kullanıldığı görülmektedir. Bununla beraber kelimenin zikredildiği âyetler bağlam (siyâk-sibâk) açısından değerlendirildiğinde bu manaların dışındaki kullanımlarıyla da karşılaşılmaktadır. İrâde kavramının gerçek anlamı dışında farklı manalardaki kullanımının, sadece Allah'ın irâdesinden söz eden âyetlerde olduğu görülmektedir. Zira Allah ile ilgili bu kullanımların sadece bir mana ile karşılanması mümkün değildir.⁵⁷

- ⁴⁷ Hayati Aydın, "Kur'ân'da İrâde, Azm ve Tevekkül", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 61-62.
- ⁴⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1988), 314-317.
- ⁴⁹ Murat Memiş, "Allah'a İzfâsi Bakımından Kur'an'da İrâde ve Meşîet Kavramları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (2010), 99.
- ⁵⁰ "وَلَكِنَّ اللَّهَ يُفَعِّلُ مَا يُرِيدُ" *"Lâkin Allah dileğini yapar."* el-Bakara, 2/253; diğer âyetler için bk. er-Ra'd 13/11; el-Ahzâb 33/17.
- ⁵¹ "فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأْتَمَا بَعْضُهُ فِي السَّمَاءِ" *"Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun göğsünü İslam'a açar. Kimi de saptırmak isterse onun da göğsünü göğe çıkıyormuşçasına daraltır, sıkır"* el-En'âm, 6/125; ayrıca bk. el-İsrâ, 17/16; el-Cin 72/10.
- ⁵² "بَلِّغْ آيَاتِ اللَّهِ تَلْوَاهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظَلْمًا لِّلْعَالَمِينَ" *"İşte bunlar Allah'ın sana, hak olarak okuduğumuz âyetleridir. Allah, âlemlere hiç zulüm etmek istemez."* Âl-i İmrân 3/108; ayrıca bk. el-Bakara 2/26, 185; el-Mü'min 40/31.
- ⁵³ Fatih Açık, *Kur'an'ı Kerim'de İrâde Hürriyeti ve Sorumluluk Çerçevesinde İnsan Hayatı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 27.
- ⁵⁴ "وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَخَّرْنَا لِّلشَّكْرِينَ" *"Kim dünya menfaatini isterse kendisine ondan veririz. Kim de ahiret mükâfatını isterse, ona da ondan veririz. Biz şükredenleri mükâfatlandıracağız."* Âl-i İmrân, 3/145; ayrıca bk. el-İsrâ 17/18-19; el-Ahzâb 33/28-29.
- ⁵⁵ "فَالْتَمَّ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يَنْسِجَ أَوْ عَذَابَاتِ آيِمٍ" *"Dedi ki: Senin ailene kötülük yapmak isteyen cezayı, ancak zindana atılmak veya can yakıcı bir azaptır."* Yûsuf 12/25; ayrıca bz. el-Enfâl 8/62; el-Hacc 22/25.
- ⁵⁶ "قَاتِ ذَا الْعَرْبِيَّ حَقَّهُ وَالْمَشْكِينَ وَإِنَّ السَّبِيلَ ذَلِكِ خَيْرٌ لِّلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ" *"Öyle ise akrabaya, yoksula ve yolcuyla hakkını ver. Bu, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak isteyenler için daha hayırlıdır. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."* er-Rûm, 30/38-39; ayrıca bk. el-Ahzâb 33/29; el-İnsân 76/9.
- ⁵⁷ Memiş, "Allah'a İzfâsi Bakımından Kur'an'da İrâde ve Meşîet Kavramları", 99.

Müfessirler de tefsirlerinde bu kavramı ilgili âyetlerde, gerçek anlamının dışında farklı anlamlarda yorumlamışlardır. İrâde ve türevlerinin, müfessirler tarafından farklı manalarda yorumlanmasının sebeplerinden birisi, âyetleri bağlamları (siyâk ve sibâk) dikkate alınarak bütüncül bir bakış açısıyla yoruma tabi tutmuş olmalarıdır. Aynı zamanda irâde lafzının âyetler içerisinde birlikte kullanıldığı kelimelerle de etkileşime girerek anlam genişlemesine uğramış olması da kavramın, bazı âyetlerde farklı anlamlarda yorumlanmasının sebeplerindendir. Bununla birlikte bazı müfessirlerin, özellikle mezhepler arası tartışmalı meselelerle ilgili âyetleri ve kavramları, müntesibi oldukları mezheplerin fikirleri doğrultusunda yorumlamayı düstûr edinmiş olmaları da onların irâde kavramına farklı manalar vermelerine sebep olmuştur. Zira irâde kavramı, tarihin her safhasında tartışılmış ve tartışılmakta olan "irâde hürriyeti" probleminin temel kavramı niteliğinde olup bu tartışmalardan ve yorum farklılıklarından nasibine düşeni almıştır.

İrâde kavramının Kur'ân'da ve tefsirlerde kullanıldığı manalarla ilgili tespitlerimiz şunlardır:

2.1. İstemek/Talep Etmek

İrâde kelimesi, "telep etmek/istemek" anlamındadır. Kelimenin türevlerinin geçtiği pek çok âyette bu mana ön plana çıkmaktadır. Bununla ilgili bir âyett-i kerîmede şöyle buyrulmaktadır:

تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَنْزِلُهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ وَمَا اللَّهُ يُرِيدُ ظَلَمًا لِّلْعَالَمِينَ

"İşte bunlar Allah'ın, sana hak olarak okuduğumuz âyetleridir. Allah âlemlere hiç zulmetmek istemez."⁵⁸ İrâde lafzının yine "istemek" anlamında kullanıldığı bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِّمَنُ أَرَادَ أَن يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا

"O, öğüt almak isteyen ve çok şükredici olmayı dileyen kimseler için geceyi ve gündüzü birbirini ardınca getirendir."⁵⁹

Yukarıdaki âyetlerde irâde kavramı, "isteme/talep etme" manasında kullanılmıştır. Nitekim Kur'ân'ı Kerim'deki irâde kelimesi ve türevleri incelendiğinde kelimenin, çoğunlukla temel anlamı olan "istemek/talep etmek" manasında kullanıldığı görülecektir. Bu doğrultuda müfessirler de Kur'ân'daki irâde kelimesinin ve türevlerinin geçtiği âyetlerin çoğunluğunda kelimeyi, "talep etme/isteme" olan, temel anlamıyla tefsire tabii tutmuşlardır. Bu anlam doğrultusunda bir âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمَن يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ فَلَن تَمْلِكَ لَهُ مَنَ اللَّهُ شَيْئًا أُولَئِكَ الَّذِينَ لَمْ يُرِدِ اللَّهُ أَن يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ

"Allah kimin azaba (fitne) uğramasını istemişse, artık sen onun için asla Allah'a karşı hiçbir şey yapamazsın. Onlar Allah'ın kalplerini temizlemeyi istemediği kimselerdir."⁶⁰

İmam Mâtürîdî bu âyette geçen, "وَمَن يُرِدِ اللَّهُ فِتْنَتَهُ" "Allah kimin fitneye düşmesini isterse" ifadesindeki fitnenin helak etmek ve azap etmek manalarına geldiğini, Allah'ın böyle bir şey istemesi durumunda ise, o kişiden azabı defetmeye hiç kimsenin gücünün yetmeyeceğini söylemektedir. Aynı zamanda bu cümlede Allah, fitne çıkarmayı tercih edeceklerini bildiği kimseleri fitneye düşürür. Dolayısıyla Allah Teâlâ ancak o kişinin irâde ettiği/istediği şeyi istemiş ve yine onun tercihini irâde edip seçmiştir.⁶¹

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/108.

⁵⁹ el-Furkân 25/62.

⁶⁰ el-Mâide 5/41.

⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/ 231-232.

Görüldüğü üzere yukarıda zikredilen âyetlerde irâde kavramı temel anlamı olan "isteme" manasında kullanılmıştır. İrâde ve türevlerinin hem Kur'ân âyetlerinde hem de tefsirlerde en fazla "isteme" anlamında kullanıldığı için, üzerinde fazlaca durmuyoruz.

İsteme/Talep etme, irâde kavramıyla kastedilen diğer manaları da ihtiva etmektedir. Bununla beraber yukarıda da ifade edildiği gibi kavramın zikredildiği bazı âyetler, bağlamı (siyâk-sibâk) çerçevesinde değerlendirildiğinde temel anlamının dışında bir takım izâfi anlamlar da ortaya çıkmaktadır. İlgili âyetlerin, Allah'ın muradına ve Kur'ân'ın ruhuna en uygun olacak şekilde doğru anlaşılabilmesi için bu âyetlerde geçen irâde kavramının temel manasının dışında farklı anlamlarda yorumlanması gerekli hale gelebilmektedir.⁶²

2.2. İhtiyâr (Tercih)

İrâde kelimesinin ve türevlerinin Kur'ân'da ifade ettiği manalardan bir diğeri "ihtiyârdır." Yani bir şeyi diğerine tercih etmek anlamıdır. Öncelikle şunu söyleyebiliriz ki, kâinata herhangi bir varlığın var olması ve varlığının çeşitli özelliklere sahip olması, hep bir tercih ile olmuştur. Herhangi bir varlığın var oluşunu, var olmamasına tercih etmek ile var olduğu takdirde sahip olacağı özellikleri tercih etmek, her zaman bir irâde ile olmaktadır. Dolayısıyla her bir irâde, içerisinde bir tercihi barındırmaktadır.⁶³ İrâde kelimesinin ihtiyâr anlamını çağrıştırdığı bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا

"Kim de mü'min olarak âhireti ister ve ona ulaşmak için gerektiği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir."⁶⁴

Fahreddin Râzî'ye (öl. 606/1210) göre Allah Teâlâ, bu âyet-i kerîmede üç şart koşmuştur. Birinci şart, insanın yapmış olduğu âmellerle âhireti, yani âhret mükâfatını istemesidir. Yani kişinin amellerini, iyi niyetlerle samimi bir şekilde yapmasıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in, "Âmeller niyetlere göre değerlendirilir, herkes yaptığı işin karşılığını niyetine göre alır."⁶⁵ hadis-i şerifinde buyurduğu gibi kalpteki niyetler, âhirete yönelik, içten ve ihlaslı olmaz ise kişi o âmellerinden bir karşılık bulamaz. İkinci şart, kişinin âhret için çabalamasıdır. Bu da âhret sevabını kazanmak için yapılacak olan âmelin, âhirette mükâfat kazandıracak âmellerden olmasıdır. Şartların üçüncüsü ise âyette geçen, "وَهُوَ مُؤْمِنٌ" "mü'min olarak" ifadesidir. Çünkü salih âmellerin mükâfata nâil olabilmesinin temel şartı, kişide imanın mevcut olmasıdır. Şayet şart bulunmaz ise bu durumda meşrû (ona bağlı şey) da bulunmaz.⁶⁶

Görüldüğü üzere Râzî âyetin tefsirinde doğrudan zikretmese de irâde lafzındaki "tercih" anlamını ön plana çıkarmıştır. Zira belirtmiş olduğu şartların hepsi bir tercihi ifade etmektedir. Dolayısıyla kişi sahip olduğu irâdeyi, mezkur şartların gereklerini yerine getirecek doğrultuda, bir "tercih" olarak ortaya koyarsa, tercihlerinin karşılığında arzu ettiği mükâfatı da elde edecektir. Bu âyetin hemen öncesindeki âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلاهَا مَذْمُومًا مَّدْحُورًا

⁶² Memiş, "Allah'a İzafe Bakımından Kur'an'da İrâde ve Meşîet Kavramları", 101.

⁶³ Salih Öğretici, *Semantik Açından Tefsirlerde İrade Kavramı*, 29.

⁶⁴ el-İsrâ 17/19.

⁶⁵ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîh-i Buhârî* (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1993), "Bed'ül-Vahy", 1 (1), "İmân", 39 (54), "Nikâh", 5 (4783); et-Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd), *es-Sünen*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Fezâilü'l-Cihâd", 16 (1647).

⁶⁶ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, 20/317.

"Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekan yaparız. O, buraya kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer."⁶⁷

Zemahşerî'ye göre Yüce Allah bu âyetteki durumu, iki şart ile kayıt altına almıştır. Birincisi, dünyada verilecek olan her şeyin ilâhî irâde ile kayıt altına alınması, ikincisi ise kendilerine dünyalık verilecek olan kişilerin, ilâhî irâde ile tespit edileceklerinin kayıt altına alınmasıdır. Nitekim dünyayı tercih edip Allah'tan sadece onu isteyen kimseler, Allah'ın dilediği miktarda isteklerine karşılık bulacaklardır. İhlâslı ve takva sahibi mü'min kulların tercihi ise bu dünya değil, âhiret yurdunun zenginliğidir.⁶⁸ Görüldüğü üzere Zemahşerî, âyetin tefsirinde irâde lafzını tercih anlamında yorumlamıştır.

Bu doğrultuda diyebiliriz ki âyette, dünyayı ve dünyanın zevklerini isteyenlerin, yani dünyayı ahirete tercih edenlerin ne ile karşılaşacakları haber verilmektedir. Hemen sonrasında gelen -yukarıda da zikrettiğimiz- âyette ise, geçici dünyayı değil de âhireti tercih edenlerin karşılaşacakları durum bildirilmekte olup adeta dünya ile âhiret arasında bir tercih yapılması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu da, âyetlerdeki irâde kelimelerinin ihtiyâr (tercih) anlamında kullanıldıklarının bariz göstergesidir.

2.3. Hüküm Vermek

İrâde kelimesinin ihtiva ettiği manalardan birisi de "hüküm vermek"tir.⁶⁹ Sözlüklerde geçen manalarının ifade edildiği kısımda, irâde kavramının anlamlarından birisinin de "hüküm vermek" olduğu geçmişti. İsfahânî de irâde kavramının "güç/kuvvet" manasını ihtiva etmesinden dolayı hüküm anlamını da içerdiğini söylemektedir.⁷⁰ Aşağıda geleceği üzere müfessirlerden bir kısmı da irâde ve türevlerini bazı âyetlerde temel manasının dışında "hüküm vermek" anlamında yorumlamışlardır. İrâde kavramının hüküm anlamını ihtiva ettiği bir âyette Allah Teâlâ bir âyette şöyle buyurmuştur:

قُلْ مَنْ ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً

"De ki: Eğer Allah size bir kötülük dilerse sizi Allah'tan koruyacak kimdir? Yahut size bir rahmet dilerse (buna engel olacak kimdir?)."⁷¹

Râğıb el-İsfahânî'ye göre irâde kelimesinin Allah ile ilgili kullanımlarında başlangıç değil yalnızca son kastedilir. Çünkü Allah Teâlâ kendisinde istek veya özlem duyma gibi anlamların bulunmasından münezzehtir. Bu sebeptendir ki ne zaman "اراد الله كذا" (Allah şöyle bir şey irâde etti) denilirse bunun anlamı şudur: "Yüce Allah bir şeyle ilgili olarak, onun nasıl olacağı hususunda hüküm verdi."⁷²

Aynı şekilde Müfessirler de tefsirlerinde irâde ve türevlerinin geçtiği bazı âyetlerde ilgili kavramı, temel anlamının dışında 'hüküm vermek' manasında tefsir etmişlerdir. Müfessirlerin irâde kelimesine hüküm anlamını verdikleri bir âyette Mevlâ Teâlâ şöyle buyurmuştur:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُنْتَلَىٰ عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحْلِي الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ

⁶⁷ el-İsrâ 17/18.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/1086.

⁶⁹ Harun Işık, *Mâturîdî'de İnsan Özgürlüğü* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 60; İsfahânî, "rvd", 212.

⁷⁰ İsfahânî, "rvd", 212.

⁷¹ el-Ahzâb 33/17.

⁷² İsfahânî, "rvd", 212.

"Ey iman edenler! Sözleşmeleri yerine getirin. İhramda bulunduğunuz sırada avlanmayı helal saymamanız şartıyla, size bildirilecek olanların dışındaki "en'am" denilen hayvanlar sizin için helâl kılınmıştır. Şüphesiz Allah dilediği hükmü verir."⁷³

İmam Mâtürîdî, âyette geçen, "إِنَّ اللَّهَ يَخُكُّمُ مَا يُرِيدُ" "*Şüphesiz Allah dilediği hükmü verir.*" ifadesini şöyle açıklamaktadır: "Hüküm Allah'ındır, helal ve haram kılma hususunda istediği konuda istediği hükmü veren sadece O'dur. Sizin hüküm vermek gibi bir hakkınız ve yetkiniz yoktur. Allah'ın dilediği (irâde ettiği) bir konuda hüküm vermemesi ise düşünülemez."⁷⁴ Mâtürîdî burada "hüküm vermek" anlamını irâde etmek ile aynı manada kullanmıştır.

Râzî de "إِنَّ اللَّهَ يَخُكُّمُ مَا يُرِيدُ" ifadesini şöyle tefsir etmiştir: "Allah her şeyin sahibi ve her şeyin yaratanıdır. Bu sebeple onun hükmüne kesinlikle itiraz edilemez."⁷⁵ Elmalılı Hamdi Yazır da âyette geçen irâde lafzını; "Allah neyi irâde ederse onu hükmeder" şeklinde yorumlamıştır.⁷⁶ Dolayısıyla ona göre "Allah bir şeyi irâde etti" denildiğinde bunun anlamı, "Allah o konuda böyle hüküm verdi" şeklinde olmaktadır. Görüldüğü üzere hem Râzî hem de Hamdi Yazır ilâhî irâdeyi, "hüküm vermek" anlamıyla tefsire tabii tutarak irâdedeki "hüküm" manasını ön plana çıkarmışlardır.

2.4. Kastetmek

Kur'an'ı Kerim'de ve tefsirlerde irâde kelimesinin ihtiva ettiği manalarda birisi de "kastetmek" tir. Bazı müfessirlerin irâde lafzını "kastetmek" anlamı doğrultusunda yorumladıkları bir âyette Yüce Allah şöyle buyurmaktadır:

إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا بَلْ يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ

"Şüphe yok ki, Allah herhangi bir şeyi, bir sivrisineği, hatta onun da ötesindeki misal vermekten utanıp çekinmez. Bunun karşısında iman edenler onun, Allah'tan gelen gerçek olduğunu bilirler. İnkâr edenler ise, "Allah örnek olarak bununla neyi kastediyor?" derler. Allah birçok kimseyi onunla saptırır, birçok kimseyi de onunla doğru yola iletir; onunla başkalarını değil, ancak emrine karşı gelenleri saptırır."⁷⁷

Bu âyette geçen irâde lafzı "kastetmek" anlamında kullanılmıştır.⁷⁸ Çünkü buradaki kullanıma "kastetmek" anlamının dışında, kavramın ihtiva ettiği diğer anlamlardan herhangi birini vermek uygun düşmemektedir.⁷⁹

Bu âyet, inkârcıların yadırgadıkları küçük şeylerin örnek olarak verilmesinin, yadırganacak bir şey olmadığını bildirmek üzere nâzil olmuş olup, özellikle maksadın anlaşılması için örneklendirmeye başvurulduğunu anlatmaktadır. Buna göre eğer verilen temsil ile anlatılmak istenen şey sıradan bir şey ise, bu durumda örnek aynı şekilde olur. Şayet temsil ile anlatılmak istenen şey sıradan bir şey ise, bu durumda örnek aynı şekilde olur. Buradan hareketle, inkârcıların Allah'a şirk koştukları putların sinekten bile değersiz olduklarını anlatmak için, "بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا" "*sivrisinek ve ondan daha küçüğü*" benzetmesi yapılmıştır. Bu şekilde bir örnek veren kişi asla yadırganamaz ve alaya alınamaz zira örnek, gayet yerinde

⁷³ el-Mâide 5/1.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, 4/ 133-134.

⁷⁵ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, 11/279.

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 3/269.

⁷⁷ el-Bakara 2/26.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, 2/365; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 1/92.

⁷⁹ Memiş, "Allah'a İzfafesi Bakımından Kur'an'da İrâde ve Meşîet Kavramları", 100.

bir örnektir. Ne de olsa benzetilen ile benzeyen tamamen uyumlu olmuş ve maksadını hâsıl etmiştir.⁸⁰

Zemahşerî, bu ifadeleriyle, âyette geçen irâde kelimesindeki "kastetmek" anlamını ön plana çıkarmaktadır. Allah'ın böyle bir temsil getirmekteki maksadının ne olduğu hususunda inkârcıların şaşkınlıklarına yer vermiş ve bu şaşkınlık karşısında bir maksat arayışına düştüklerini ifade etmiştir. İrâde kavramının kastetmek anlamıyla tefsir edildiği bir başka âyet-i kerîmede Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ

"İşte ahiret yurdu. Biz onu yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara has kılarız. Sonuç, Allah'a karşı gelmekten sakınanlarıdır."⁸¹

Bu âyette geçen irâde kelimesi de yine "kastetme" manasında kullanılmıştır. Bu doğrultuda âyetteki anlam şu şekildedir: "(kibre) meyletmezler, yönlerini kibre çevirmezler ya da onu amaçlamazlar (kastetmezler)..."⁸²

Zemahşerî'ye göre Yüce Allah bu âyette âhiret yurdunu ve oranın nimetlerini, kibri ve fesâdı terk etmeye değil, bu gibi hasletleri irâde etmeye, yani kalbin bunlara yönelik meylinin ve kastının terk edilmesine bağlamıştır.⁸³

Neseî de ilgili âyeti şöyle açıklamıştır: "Allah, bu âyette vaad edilen âhireti ve mükâfatlarını, bozgunculuğu ve kibirlenmeyi bırakanlara değil, kalben böyle kötülöklere kastetmeyenlere, yani irâdelerini bu doğrultuda kanallere taallük ettirmiştir."⁸⁴

Görüldüğü kadarıyla söz konusu iki müfessir de âyeti neredeyse aynı manada yorumlamışlardır. İkisi de âyette geçen "لَا يُرِيدُونَ" ifadesini, "kastetme" anlamı doğrultusunda ele almışlardır. Yani kibir ve fesâdı uygulamak bir tarafa, kalpte bu hasletlere yönelik bir niyetin ve kastın dahi olmaması gerekmektedir.

2.5. Emretmek

İrâde kavramının içerdiği manalardan bir diğeri de, "emretmek" anlamıdır ve Kur'ân'da irâde ve türevlerinin geçtiği bazı yerlerde kavramdan kastedilen mana olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı müfessirler, aşağıda geçen âyet-i kerîmedeki يُرِيدُ kelimesini emretmek anlamı doğrultusunda tefsir etmişlerdir. İlgili âyette Allah şöyle buyurmaktadır:

يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ

"Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez."⁸⁵

Bu âyet-i kerîmede geçen irâde kavramlarından ağırlıklı olarak "emir" anlamı kastedildiği anlaşılmaktadır.⁸⁶ Bazı âyetlerde irâde lafzı, buradaki kullanımında olduğu gibi "emretmek" manasında kullanılmıştır. Günlük dilde "şunu sana emrediyorum" anlamında "اريد منك كذا" denildiği gibi, âyette geçen irâde kelimeleriyle de emir anlamı kastedilmiştir.⁸⁷

İmam Mâtürîdî, bu âyeti yorumlarken, Mu'tezile'nin âyet hakkındaki beyanını nakleder. Onun nakline göre: "Mu'tezile âlimleri: "Hastalık veya yolculuk esnasında oruç tutan kimse Allah'ın istemediği bir şeyi yapmış olur. Zira Allah, bizim için zorluk değil kolaylık istediğini (emrettiğini) bildiriyor. Bir kimse hastalık halinde veya yolculuk esnasında oruç

⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/309-310.

⁸¹ el-Kasas 28/83.

⁸² İsfahânî, "rvd", 212.

⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/116.

⁸⁴ Neseî, *Medârikü'l-Tenzil*, 2/ 661.

⁸⁵ el-Bakara 2/185.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 4/11; Işık, *Mâtürîdî'de İnsan Özgürlüğü*, 60.

⁸⁷ İsfahânî, "rvd", 212.

tuttuğu takdirde zorluğu seçmiş olur. Allah ise bunu istemediğini beyan etmiştir, dolayısıyla insan Allah'ın emretmediği (dilemediği) bir şeyi yapmış olur."

Mu'tezile'nin bu görüşünü aktaran Mâtürîdî şöyle devam eder: "Bizim bu husustaki düşüncemiz ise şöyledir: "Hastalık veya yolculuk sırasında oruç tutamayabileceğinize izin vermek suretiyle Cenâb-ı Hakk, sizin için kolaylık ister, anlamındadır. Zira fıkıh âlimleri yolculuk halinde iken oruç tutmanın daha faziletli olduğu hususunda ittifak etmişlerdir."⁸⁸

Söz konusu âyet özelinde ifade edecek olursak, Mu'tezile'nin yaklaşımının daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Neticede Allah kulları için her durumda kolaylık murâd ediyor, lâkin kullar kolay olanı değil de zor olanı tercih ettiklerinde, Allah'ın rızasının olmadığı ve istemediği, yani irâde etmediği bir şeyi yapmış oluyorlar. Dolayısıyla burada Mu'tezile, Allah'ın irâdesinin mutlak bir emir olmadığını ve hür irâdesiyle tercih hakkı olan insanın da Allah'ın isteğinin ve irâdesinin aksine hareket edebileceğini söylemektedir.

Zemahşerî'ye göre de Allah, yolculuk esnasında oruç tutmayı ve yiyip içmeyi kolaylık olsun diye kastetmiştir. Böylelikle din ile ilgili bir meselede insanlardan zorluğu kaldırmış ve nihayetinde onlara kolay olanı emretmiştir.⁸⁹ Zemahşerî'nin buradaki açıklamasından, âyette geçen irâde lafzını "emretmek" manasında ele aldığını anlıyoruz.

Fahreddin er-Râzî ise, âyette geçen kolaylık ve zorluğun (yüsr ve 'usr) umûmî bir şey olmadığını söyler ve Allah'ın, zorluk bulunan bir şeyi emretmeyi irâde etmediğini bildirir. Devamında ise şunları söyler: "Lakin Allah, bazen zor olanı emretse de, bu da emrin irâdeden ayrı olarak meydana gelebileceğinden dolaydır."⁹⁰ İlgili âyeti bu şekilde yorumlayan Râzî, âyette geçen irâde lafzının "emretmek" anlamında yorumlanabileceğini vurgulamıştır. Bununla birlikte Allah Teâlâ'nın, kullardan zor olan şeyleri de isteyebileceğini, dolayısıyla âyetten böyle bir anlamın da çıkabileceğini bildirmiştir. Râzî'nin bu ifadeleri, kendisinin diğer müfessirlerden ayrıldığı noktadır.

Âyet-i kerîmede Allah'ın, kulları için irâde ettiği (emrettiği) hususların kullar için hem dünyevî hem de uhrevî kolaylıkları olduğu bildirilmiştir. Yolcuların ve hasta olanların, oruç tutamadıkları günlerin sayısı kadar oruçlarını kaza edebilecekleri ifade edilmiş ve daha sonra da Allah'ın kulları için kolaylık istediği bildirilmiştir. İrâde lafzından önce orucun emredilmesi ve hastalar ile yolculara ruhsat tanınması, âyette geçen irâde kavramı ile "emretmek" anlamının kastedilmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁹¹

Ebü'l-Berekât en-Neseî, Bakara sûresinde geçen; "وَأَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا" "Küfre saplananlar ise "Allah bununla neyi kastetmiştir" diyorlar."⁹² âyet-i kerîmesini tefsir ederken irâde hususunda Mu'tezile'nin Allah Teâlâ'yı, kendi fiilleri konusunda irâde eden, yani yaratan bir fâil olarak, kulların fiilleri konusunda ise "emreden" olarak izah ettiğini söylemektedir. Bu "irâde etme/emretme" durumu ise onlara göre kulların kötü olarak nitelendirilen fiillerinde değil, sadece iyi olarak değerlendirilen fiillerinde kendini göstermektedir.⁹³

Âyetler çerçevesinde yorumlarını aktardığımız müfessirler, mezkur âyetlerde geçen irâde lafızlarını "emretmek" manasında yorumlamışlardır. Mu'tezile'ye göre Allah bir meselede kolay olanı emretse bile insanın kendi irâdesiyle zor olanı tercih edebileceğini, dolayısıyla Allah'ın irâdesinin aksine bir iş yapmış olacağını söylemektedir. Mu'tezile'nin bu yaklaşımını eleştiren Mâtürîdî ise, Allah'ın irâdesinin her durumda geçerli olduğunu vurgulamıştır. İrâde kelimesindeki "emretmek" anlamını kabul eden Râzî ise, bununla birlikte Allah'ın, yaratmak ve istemek anlamlarındaki irâdesinin seferîlik anındaki oruç

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, 1/ 361.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/618.

⁹⁰ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 5/258.

⁹¹ Salih Öğretici, *Semantik Açısından İrade Kavramı*, 29.

⁹² el-Bakara 2/26.

⁹³ Neseî, *Medârikü'l-Tenzil*, 1/73.

tutma durumunu da kapsadığını, bu sebeple de kulun yine Allah'ın irâdesinin dışına çıkmadığını ifade etmektedir. Neseî'nin ifadelerinden de anladığımız kadarıyla o da ilgili âyetteki irâde kelimesini, "emretmek" anlamında ele almaktadır.

2.6. Yaratmak

İrâde kelimesiyle müştak olup Allah'a izafe edilen fiillerden bazıları "yaratma" anlamı ifade etmektedir. İrâde ve türevlerinin müfessirler tarafından söz konusu anlam doğrultusunda yorumlandığı âyetlerin birinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَقْتَلْنَا الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ وَلَكِنْ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ آمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَقْتَلْنَا وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ

*"Eğer Allah dilesedydi bunların arkasından gelen (millet)ler kendilerine apaçık deliller geldikten sonra birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat ayrılığa düştüler. Onlardan inananlar da vardı, inkâr edenler de. Yine Allah dilesedydi birbirlerini öldürmezlerdi. Lâkin Allah dilediğini yapandır."*⁹⁴

Mâtürîdî bu âyeti yorumlarken birkaç yerinde, Mu'tezile'ye cevap olacak nitelikte ifadeler olduğunu belirterek şöyle demiştir: "Allah Teâlâ eğer insanların savaşmamalarını dilemiş olsaydı bu takdirde onlar zaten savaşmazlardı. Mu'tezile ise, "Allah onların savaşmalarını istemediği halde onlar savaşmışlardır." demektedir. Oysaki Cenâb-ı Hak, âyetin son kısmındaki "وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ" "*Lâkin Allah dilediğini yapandır.*" cümlesiyle Allah'ın, dilediği şeyi mutlaka yerine getirdiğini veya getireceğini bildirmektedir. Böylelikle ilâhî irâdenin içerisinde fiilin de var olduğu sabit olmuştur. Oysa Mu'tezile âlimleri: "Allah irâde ettiğini (dilediğini) yapmaz" demektedirler.⁹⁵

Görüldüğü üzere Mâtürîdî, âyette geçen irâde ifadesiyle, fiilin meydana geldiğini söylemektedir. Buna göre Mâtürîdî, buradaki irâde kavramını "istemek" anlamındaki bir kelime olarak değil, fiilin gerçekleşmesini de gerekli kılan bir kavram olarak ele almaktadır. Bu doğrultuda âyetteki irâde kelimesine, "yaratma" anlamını uygun görmektedir.⁹⁶

Bu âyetin tefsirinde Zemahşerî, ihtilafların ve savaşların gerçekleşmemesi konusunda Allah'ın irâdesinin söz konusu olduğunu, ancak bu irâdede herhangi bir icbar (zorlama) olmadığını belirtmiştir. Şöyle ki; Allah'ın irâdesi aksi istikamette olmasına rağmen insanlar yine de birbirleriyle savaşmışlardır. Bir başka ifadeyle; Allah Teâlâ insanların savaşmalarını istemediği (irâde etmediği/dilemediği) halde onlar savaşmışlardır.⁹⁷ Görüldüğü kadarıyla Zemahşerî âyette geçen irâde kelimesini, Mâtürîdî'nin aksine zorlayıcı olmayan bir "isteme" manasında yorumlamıştır.

Fahreddin er-Râzî ise, âyetin son kısmındaki "وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ" ifadesiyle, Allah'ın istediğini muvaffak kılıp istediğini de yardımsız bırakabileceğini, bundan dolayı da onun irâdesine ve fiiline hiçbir kimsenin itiraz edemeyeceğini bildirmektedir. Aynı zamanda âyetin bu kısmının, Cenâb-ı Hakk'ın dilediği her şeyi yapabileceğine/yaratabileceğine delil teşkil ettiğini bildirmektedir. Ayrıca Râzî'ye göre bu cümle, Allah'ın amelleri yarattığına ve kâinatı irâdesine doğrultusunda idare ettiğine de delâlet etmektedir.⁹⁸ Râzî söz konusu irâde kavramını, iyi, kötü, itaat, isyan, yaratma vb. her şeyi içine alacak şekilde geniş anlamsal boyutuyla yorumlamıştır. Ona göre Allah'ın irâdesi kesinlikle karşı konulamaz ve geri çevrilemez bir istek ve irâdedir.

⁹⁴ el-Bakara 2/253.

⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 2/150.

⁹⁶ Salih Öğretici, *Semantik Açısından İrade Kavramı*, 46.

⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/790-792.

⁹⁸ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 6/530.

Görüldüğü üzere, söz konusu âyetle alakalı yorumlarına yer verdiğimiz müfessirler, irâde kelimesi hakkında farklı değerlendirmeler yapmışlardır. Mâturîdî ve Râzî, Allah'ın irâde ettiği/dilediği bir şeyin mutlaka olacağını, dilemediği bir şeyin ise kesinlikle gerçekleşmeyeceğini söylemektedirler. Anladığımız kadarıyla bu iki müellif âyette geçen ilâhî irâdeye, tekvînî irâde cihetinden yaklaşarak, irâde kelimesine "yaratmak" anlamını yüklemişlerdir. Bununla beraber, O'nun irâdesinde hiçbir değişiklik olmayacağını ve istediği bir şeyin kesinlikle gerçekleşeceğini, istemediği bir şeyin ise hiçbir surette gerçekleşmeyeceğini vurgulamışlardır.

Bu iki müfessirin aksine Zemahşerî, âyette geçen ilâhî irâdeyi, teşrî irâde anlamında değerlendirerek Allah'ın, savaş halini istemediği halde teşrî irâdesi gereği ona müdahale etmediğini ifade etmektedir. Nasıl ki, teşrî irâdede Allah'ın bir şeyi istemesi, o şeyin olmasını gerekli kılmıyorsa, burada da Allah Teâlâ'nın savaş olmaması yönündeki istegi ve irâdesi, savaşın gerçekleşmesine mani olmamaktadır. Zira eğer kullar kendi irâdeleriyle savaşmayı tercih etmişlerse Allah, savaşın olmasını istemese de kâinata koyduğu kanun ve nizam gereği onu yaratır. Neticede şunu söyleyebiliriz ki, Zemahşerî'nin âyet hakkındaki yaklaşımı daha isabetli durmaktadır.

Elmalılı Hamdi Yazır da, söz konusu âyette geçen irâde lafzını, "yaratmak" anlamıyla ele almaktadır. Yazır âyette geçen, "وَلَكِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ" "*Lâkin Allah dilediğini yapandır.*" ifadesini açıklarken, Allah'ın dilediğini mutlak manada yapabilen bir irâdeye sahip olduğunu bildirir. Aynı zamanda Yazır, Zemahşerî'nin de dediği gibi Allah'ın bu irâdesinin her zaman hayır olarak tecelli etmeyebileceğini, bazen şer olarak da tecelli edebileceğini söyler. Bu durumun sebebinin ise, Allah Teâlâ'nın kullarını mecbur tutucu olamaması olduğunu ifade eder. Ona göre Allah isteseydi insanları zorla barışa yönlendirirdi. Ancak koymuş olduğu âlem nizamı gereği bu duruma müdahale etmemiştir. Dolayısıyla ihtilâfların ve savaşların hayır yönü de şer yönü de Allah'ın irâdesi dâhilinde meydana gelmekle birlikte Allah'ın emri ve rızası hayır yönündedir.⁹⁹ Bazı müfessirlerin irâde kelimesine yaratma anlamını verdikleri bir diğer âyette Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ

"Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak "Ol!" demektir. O da hemen oluverir."¹⁰⁰

Zemahşerî bu âyeti şu şekilde yorumlamıştır: "Allah'ın "emri", yani durumu şudur: Bir şeyi irâde ettiğinde, yani hikmetinin gereği olarak bir şey vücûda gelmesi gerektiğinde, ona "ol" demesi ve o şeyi varlık âlemine çıkarmasıdır, yani yaratmasıdır."¹⁰¹ Dolayısıyla burada irâde lafzının, Zemahşerî tarafından "yaratma" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu âyetin bir öncesindeki âyette ise şöyle buyrulmaktadır:

أُولَئِكَ الَّذِينَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِقَادِرٍ عَلَىٰ أَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلَىٰ وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ

"Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın, onların benzerini yaratmaya gücü yetmez mi? Evet yeter. O, hakkıyla yaratandır, hakkıyla bilendir."¹⁰²

Görülüyor ki, bu âyette de Allah Teâlâ'nın her türlü yaratmaya kâdir olduğu bildirilmektedir. Dolayısıyla bu iki âyet Kur'ân bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde yukarıdaki âyetteki irâde lafzının "yaratma" anlamında kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü dünyada ve ahretteki her şeyin, Allah'ın irâdesi doğrultusunda yaratılmış veya yaratılacak olması, bu âyetlerden anlaşılmaktadır. Bu da bize yaratma gerçeğinin, Allah'ın irâdesi sonucunda ortaya çıkan bir vâkıa olduğu gerçeğini açıklamaktadır. Yine Bürûc

⁹⁹ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 2/224-225.

¹⁰⁰ Yâsîn 36/82.

¹⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/674-675.

¹⁰² Yâsîn 36/81.

sûresindeki "فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ" "*Dilediğini mutlaka yapandır.*"¹⁰³ âyetinde geçen irâde lafzı da "yaratma" manasında kullanılmıştır.¹⁰⁴ İrâde lafzının yaratma anlamıyla ele alındığı bir başka âyette Yüce Allah şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ

"*Muhakkak ki Allah, iman edip salih amel işleyenleri çinden ırmaklar akan cennetlere koyacaktır. Şüphesiz Allah dilediğini yapar.*"¹⁰⁵

Bu âyeti yorumlarken âyette geçen irâde lafzıyla ilgili bir değerlendirmede bulunan Fahreddin er-Râzî'ye göre Allah, burada insanın imanını murâd etmiştir. Bu da imanın yaratıcısının Allah olduğunu bizlere göstermektedir. Bununla birlikte Râzî, Ka'bî'nin (öl. 319/931) bu duruma karşı çıktığını belirtir ve onun, "Allah Teâlâ başkasının yapmak istediğini değil, kendisinin yapmak istediği şeyi yapar." dediğini aktararak Ka'bî'ye şu şekilde cevap verir: "Âyette geçen "مَا يُرِيدُ" 'ne dilerse' ifadesi Allah hakkında hem insanların yapmak istediği fiilleri hem de kendi yapmak (yaratmak) istediği fiilleri içine alan genel (umûmî) bir ifadedir. Bu genelleyici ifadeyi sınırlamak veya kayıtlamak ise âyetin anlamına ters düşmektedir."¹⁰⁶

Burada Râzî, inanan kulların imanlarının fâilinin, yani irâde edenin Allah olduğunu söylemektedir. Binaenaleyh Allah'ın bir fiili irâde edip o fiilin faili olması, aynı zamanda o fiilin yaratıcısı olması anlamına gelmektedir. Bu da Râzî'nin âyette geçen irâde kelimesini "yaratma" anlamında yorumladığını göstermektedir.

Râzî ifadesinin devamında, kulların fiillerinin yaratılması mevzusunda İslam âlimlerinin, âyette geçen "إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ" "*Allah ne dilerse yapar.*" cümlesini delil getirdiklerini aktarmaktadır.¹⁰⁷

Görüldüğü üzere irâde kavramı, yorumlarına müracaat ettiğimiz müfessirler tarafından söz konusu âyetlerde, temel anlamının dışında "yaratmak" manasında yoruma yorumlanmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, kavramların anlamlarının doğru bilinmesinin ve öğrenilmesinin, Kur'ân'ı doğru anlama hususundaki önemine binâen irâde kavramının Kur'ân'da ve tefsirlerde kullanıldığı farklı anlamları ele almaktadır. Bu doğrultuda araştırmamızda çalışmaya konu olan irâde kavramının âyetler içerisinde ve tefsirlerde kullanıldığı anlamlar üzerinde durulmuştur. Farklı ilim dallarına mensup ilim adamları tarafından çeşitli şekillerde tarif edilen irâde kavramı, Kur'ân'da ve tefsirlerde "istemek/talep etmek" anlamının dışında "hüküm vermek", "yaratmak", "kastetmek", "emretmek" ve "ihtiyâr" manalarında kullanılmıştır. Bu da ilgili âyetlerin muhatapları tarafından en doğru şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Ayrıca zikredilen anlamların dışında sözlük/lügat müellifleri tarafından irâde kavramının, yönelmek, özlem ve şehvet gibi manaları da ihtiva ettiği gözlemlenmiştir.

İrâde kavramı özellikle felsefe, psikoloji, ahlâk ve kelâm gibi ilim dallarında ağırlıklı olarak ele alınan ve üzerinde çokça durulan bir kavramdır. Ancak her ilim dalı söz konusu kavramı, farklı şekilde ele alıp kendi ilmî disiplini doğrultusunda tarif etmişlerdir. Bununla birlikte irâde kelimesi, her ne kadar istemek, meyletmek ve tercih etmek gibi sözlük ve ıstılah anlamlarını ifade etse de günlük kullanımlarımızda daha çok azmi, sabrı ve kararlılığı ifade eden ve çoğunlukla bu anlamlar etrafında kullanılan bir kavram olarak karşımıza

¹⁰³ el-Burûc 85/16.

¹⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, 17/152.

¹⁰⁵ el-Hac 22/14.

¹⁰⁶ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 23/ 210.

¹⁰⁷ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 23/ 210.

çıkmaktadır. Bu kullanımlar, irâde kavramının dilimizde kullanımının; âyetlerde ve tefsirlerde kullanılanların dışında farklı anlamlara evrildiğinin kanıtı niteliğindedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî. Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2. Basım, 1988.
- Açık, Fatih. *Kur'an'ı Kerim'de İrâde Hürriyeti ve Sorumluluk Çerçevesinde İnsan Hayatı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Adam, Hüdvendi. *İbn Arabî Kaza ve Kader*. Adapazarı: Değişim Yayınları, 1998.
- Akarsu, Bedîa. "İrâde". *Felsefî Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akalın, Şükrü Haluk. vd. "irâde", *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. Basım, 2010.
- Aydın, Hayati. "Kur'ân'da İrâde, Azm ve Tevekkül", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9/22 (2008), 59-79.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîh-i Buhârî*, 5. Basım, Beyrut: Dâr-u İbni Kesîr, 1993.
- Bolay, Süleyman Hayri. "irâde", *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 9. Basım, 2004.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd. "rvd", *es-Sihah: Tâcü'l-Luga ve Sihâhü'l-Arabiyye*. thk. Şehabeddin Ebû Amr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1998.
- Cevizci, Ahmet. "İrâde". *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çağrı, Mustafa – Hökelekli, Hayati. "İrâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/380-384. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Devellioglu, Ferit. "İrâde". *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat: Eski ve Yeni harflerle*. yay. haz. Aydın Sami Güneşal Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 16. Basım, 1999.
- Ebussuûd, Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî. *İslâmî Kavramlar*, çev. Süleyman Akyüz. İstanbul: Pınar Yayınları, 12. Basım, 2018.
- Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî. "irâde", *el-Külliyât: Mu'cem fi'l-Mustalahâtı ve'l-Fürûk'l-Lugaviyye*. thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mirî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*. çev. Mehmet S. Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *Üstün ülke*. çev. Seyfi Say. İstanbul: Kurtuba Kitap Yayınları, 3. Basım, 2018.
- Fîruzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. "rvd", *Kâmûsü'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî. "rvd", *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Semerraî. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbûât, 1988.
- Işık, Harun. *Mâtürîdî'de İnsan Özgürlüğü*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. "rvd", *Lisânü'l-Arab*. nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî. 18 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1997.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Vanlıoğlu vd. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınları, 2005.

- Memiş, Murat "Allah'a İzafesi Bakımından Kur'an'da İrâde ve Meşîet Kavramları", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), 93-133.
- Meydan Larousse: *Büyük Lugat ve Ansiklopedi*. 12 Cilt. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1969.
- Neseî, Ebü'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yusuf Ali Büdeyvi. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2008.
- Öğretici, Salih. *Semantik Açından Tefsirlerde İrade Kavramı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. "rvd", *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halil Aytenî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 6. Basım, 2010.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihi'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.
- Seyyid Şerif Cürçânî. "İrâde". Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. el-Hanefî. "irâde", *Kitâbü't-Tâ'rîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hamîd el-Fârukî. "irâde", *Keşşâfü Istilahâti'l-Fünûn*. haz. Ahmed Hasan Besic. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd), *el-Câmiü'l-Kebîr=Sünenü't-Tirmîzî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, 2. Basım, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Topçu, Nurettin. *İrâdenin Davası: Devlet ve Demokrasi*. yay. haz. Ezel Erverdi, İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 8. Basım, 2018.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. sad. Sıtkı Güllü. 10 Cilt. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2003.
- Yeprem, Saim. *İrâde Hürriyeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'An Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-te'vîl*, çev. Muhammed Coşkun vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.